

O.A. Москаленко
м. Київ

Виникнення українського козацтва

Хід уроку:

- I. Мотивація навчальної діяльності.
- II. Актуалізація опорних знань учнів.
- III. Сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу.

1. Причини виникнення українського козацтва

Слово вчителя. Майже три століття, з кінця 15 до кінця 18, історія України визначалася наявністю особливого стану населення на її території – козацтва. Козацтво в Україні стало окремим

Інформаційно-практичний бюллетень «Все для вчителя», №3–4, лютий, 2012

супільним станом, мало певні права, привілеї, звичаї і заняття, мало свою територію. Якраз козацтво стало на чолі національно-визвольної боротьби українського народу в даний період і визволило значну територію України від польського панування і заклало на ній фундамент української державності. А які ж були причини появи цього особливого стану населення в Україні?

Далі вчитель поділяє учнів на групи і дає на опрацювання кожній групі документ. На виконання завдання відводиться три хвилини.

Після опрацювання документів доцільно буде підвести підсумки роботи в групах і скласти схему:

Причини виникнення українського козацтва

Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими умовами для життедіяльності. Досвід освоєння південних територій уходниками. Природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого життя.

Зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба захисту українських територій від нападів турків та татар.

Посилення феодальної експлуатації, прогресуюче закріпачення, нарощання релігійного та національного гніту українського народу під владою Литви та Польщі

Далі вчитель пропонує учням дослідити походження слова «козак», і знайомить їх із варіантами визначення цього терміну:

1) «Козак – у перекладі з тюркської мови означає воїн, охоронець або ще – вільна людина. Появу козацтва як історичного явища нерідковідносять ще до часів Київської Русі, пов’язуючи його з так званими бродниками – населенням південно – руських степів, що не підкорялося князівській владі» (Дорошенко Д. *Історія України*. – К.: «Освіта», 1993. – С. 228).

2) «Слово «козак» – тюркського походження. Воно мало різні значення: вільна людина, воїн – найманець, шукач пригод, вигнанець та ін. люди, які займалися угодницькими промислами в необжитих степах, атакож брали участь у походах проти татар, стали називатися козаками». (Сас П.М. *Історія України XVI–XVIII ст.* – Львів: «Дівосвіт», 2001. – С. 27).

3) «...Слово «козак» широко розповсюджене у народів турецького кореня; воно було уживане в половців і досі вживается у турецько-татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й розбоєм. Прикладалося воно до степових волоцюг татарських, перейшло й на наших українських». (Грушевський М.С. *Ілюстрована історія України*. – К.: «Наукова думка», 1992. – С. 173.)

– Спробуйте порівняти ці визначення. Що в них спільного, а що відмінного?

– Як ви думаете, а чому слово «козак» має різні значення?

– Яка з названих версій слова «козак», на вашу думку, близчча до істини?

– Запропонуйте свій варіант визначення цього слова.

Історична довідка. Поняття «козак» з'явилося ще за часів Київської Русі. Зокрема, це стосувалося людності, яка жила біля південних кордонів Київської Русі. І мали вони дві назви: бродники (1145 р.) та берладники.

Перші згадки про українське козацтво зафіксовані в 1489, 1491, 1492, 1499 роках. Відомості про появу запорозького козацтва свідчать про посилення антифеодальної боротьби на землях України, починаючи з повстання під керівництвом Мухи (1490–1492 роки), яке з Молодови перейшло на Буковину й Галичину. Про козаків на Поділлі є свідчення вже з 80-х років 15 ст. Польський хроніст Мартин Бельський, описуючи похід 1489 року Яна Альбрехта на татар, зазначає, що польське військо могло успішно просуватись в подільських степах тільки тому, що провідниками його були місцеві козаки.

Перші згадки про козаків на Київщині датовані 1492 роком, а більш конкретні – 1499 роком. У грамоті великого князя Литовського Олександра Ягеллона (1499 р.) йдеться про митний збір київським воєводою: «которые казаки с верху Днепра и с наших сторон ходят водою до Черкасс и далее и что там здобудут, с того со всего воеводе киевскому десятую мают давати». (Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя: «Інтербук», 1991. – С. 122).

2. Козацькі звичаї та господарська діяльність козаків.

Питання про зовнішній вигляд козаків та їхні звичаї вивчається шляхом використання розповіді учнів (вони готовували вдома матеріали з цих питань). Доцільно буде також використати при цьому ілюстрації, які допоможуть краще розкрити ці питання.

Під час прослуховування повідомлень учнів про козацькі звичаї можна запропонувати решті учням самостійно визначити і записати з зошиту позитивні і негативні риси характеру українського козака.

Позитивні риси козака:

- військова доблесть;
- мужність, хоробрість, спритність;
- байдужість до смерті;
- винахідливість;
- чесність, щирість;
- щедрість;
- безкорисливість;
- повага до старших, побратимство;
- почуття патріотизму;
- почуття гумору;
- любов до музики і пісні.

Негативні риси козака:

- хвастощі подвигами, зброєю;
- безпечність, легковажність;

Інформаційно-практичний бюллетень «Все для вчителя», №3–4, лютий, 2012

- скильність до лінощів і гультяйства;
- скильність до пиятики.

Цей документ можна використати в разі необхідності, коли повідомлені учнів буде недостатньо для висвітлення питання про козацькі звичаї.

«Запорізькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять. Вони надають такого значення цьому чубові, що коли один козак вирве його в іншого, то мусить заплатити йому п'ять карбованців.

Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі.

В запорозьких козаків курені завжди стоять відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде єстівного, якщо навіть нікого немає вдома. Йому навіть ніхто не дорікне, якщо він усе з'їсть, але він не може нічого забрати з собою, якщо не хоче наразитися на сувере покарання, бо існує священий принцип недоторканості будь-якої речі, що знаходиться в курені.

З цього принципу, якого вони ретельно дотримуються, випливає обов'язок для того, хто знайде яку-небудь річ на Січі, прив'язати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом трьох днів, після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не виставивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого прив'язують до високого стовпа посередині майдану й кладуть біля нього чимало київ. Кожен, хто проходить повз прив'язаного, повинен узяти кия і тричі вдарити винного. І якщо навіть перший удар стане смертельним, то ніхто не докорятиме, а всі негайно схвалять цю дію оплесками. Після трьох ударів частують потерпілого чаркою горілки, приказуючи; «Пий, вражай сину!»

Від часу, коли запорозький козак залишає свій курінь, щоб ніколи до нього не повернутися, він втрачає свою назулу козака – запорожця і дістає ім'я гайдамакі або розбійника з битого шляху.

Щоб уберегти себе від вошей, запорозькі козаки варять дуже жирну рибу, що зветься осетрина. Коли жир вкриє воду у казані, козак занурює у нього нову сорочку й лишає її на певний час просочитися тим жиром. Потім він вдягає її і зніме лише тоді, коли вона стане зовсім ветхою.

Коли козаки мали гарячку, то звичайним засобом проти неї служила половина заряду гарматного пороху, розведеного в горілці, що її вигнано з зерна. Проковтнувші цю суміш, вони лягають, засинають і прокидаються в добром здоров'ї. Інші замішують порох на попіл.

А для детальнішого опрацювання питання про

господарську діяльність козаків можна використати уривки з праць П.М. Саса «Історія України. XVI–XVIII ст.» та М.С. Грушевського «Ілюстрована історія України».

«І воно (південне дозвілля) притягувало до себе людей смілих і відважних, котрі не боялися йти в дікі степи, назустріч татарам – готові були битися з ним, аби тільки користати з багатства й свободи тої безпанської землі. ...Сунула сила людей і розходилася по тутешніх просторах, займаючись ловлею риби, звіра, пасічництвом. Збиралися в ватаги, обирали собі отамана, запасали зброї й усякого припасу і з ранньої весни рушали в степові «уходи», щоб там господарити до пізньої осені, а потім з запасами меду, риби, шкір, коней та іншої худоби вертали на «волость». Але там чекали їх урядники старостинські і відбирали добру пайку, і то найкращої здобичі, тому сміливіші не вертали на зиму, а зимували в степу.

Офіційально се означало промисли в степових уходах, рибальство, ловецтво і бджільництво. Але з такої офіційної стежки воно звичайно переходило на не офіційну, що звалося «лупленням чабанів татарських» або турецьких». (Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К.: «Наукова думка», 1992. – С. 172–173).

– На основі цих документів визначте основні заняття козаків.

– Як ви думаете, що Грушевський мав на увазі, говорячи про таке заняття козаків як «луплення чабанів татарських»?

– Що змушувало козаків не повернатися додому, а селитися в південних степах?

3. Поява січей. Дмитро Вишневецький.

Розгляд питання про заснування Січі починається з розповіді вчителя, який, продовжуючи думку другого документу, зазначає, що згодом козаки почали ставити для безпеки від татар «городці» й «засіки», які називалися ще «січі». Чимало таких укріплень виникло на Дніпровському Низу (за порогами Дніпра), де починався Великий Луг дніпровські плавні з численними островами, озерами й протоками. Козацтво міцно закріпилося в цьому регіоні. Татарські кочів'я були витіснені близче до чорноморського побережжя. Спорудження першої великої фортеці в пониззі Дніпра пов'язане з ім'ям Дмитра Вишневецького. Заслуховуємо повідомлення одного з учнів про Дмитра Вишневецького, Арешта учнів отримують завдання:

Дайте характеристику Дмитру Вишневецькому як історичному діячу.

IV. Систематизація та узагальнення знань.

V. Підведення підсумків.